

ІСТОРИЧНА АНТРОПОЛОГІЯ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ ГЕОГРАФІЧНИХ ЧИННИКІВ РОЗВИТКУ ЦІВІЛІЗАЦІЙ

Аналізується когнітивний діалог історичної антропології і географічної науки при дослідженні локальних цивілізацій.

Ключові слова: історична антропологія, географічна наука, когнітивний діалог, локальна цивілізація.

Анализируется когнитивный диалог исторической антропологии и географической науки при исследовании локальных цивилизаций

Ключевые слова: историческая антропология, географическая наука, когнитивный диалог, локальная цивилизация

Cognitive dialogue of historical anthropology and geography in the study of local civilizations is analyzed.

Keywords: Historical Anthropology, Geography, cognitive dialogue, local civilization..

Проблемою роботи є аналіз міждисциплінарних зв'язків та паралелей у науковому розвитку географії та історичного пізнання та їх вплив на розвиток локальних цивілізацій, що дає більше можливостей для розуміння причин та особливостей динаміки історичного процесу у кореляції із природними умовами.

Мета роботи полягає у дослідженні пізнавального діалогу суспільних та антропологічних чинників географічної науки із когнітивними вимірами генези, становлення та еволюції історичної антропології і їх впливу на вивчення динаміки локальних цивілізацій у загальному вигляді.

Стан дослідження проблеми. Аналіз міждисциплінарних підходів історичної антропології, її когнітивного діалогу з іншими науками є вельми поширеною тематикою у студіях над сутністю та пізнавальними можливостями останньої. Зокрема, із праць останніх років можна відокремити працю О.С. Поршневої [8], у якій наведено аналіз

загальнотеоретичних основ міждисциплінарного наукового простору історичної антропології, роботу І.Ю. Ніколаєвої, яка присвячена студіям над застосуванням пізнавальних підходів історичної психології та історичної антропології до вивчення механізмів динаміки соціокультурних процесів у часи Івана ІV [25, с. 226].

Основна частина. Втім, дослідження діалогу розвитку соціально та антропологічно значущих аспектів географічної науки та історико-антропологічних студій у цивілізаційних дослідженнях є вельми мало розповсюдженими у сучасному соціально-гуманітарному пізнанні. Важливим для вивчення динаміки розвитку історико-антропологічних досліджень у їх кореляції з соціально-антропологічними складовими географії є поетапний, послідовний аналіз перетинів, наукових паралелей та прямого когнітивного діалогу вказаних наукових дисциплін з середини ХІХ ст.(часу

формування проблематики та основ наукової методології останніх), до початку XXI ст.

Зокрема, теорія культурно-історичних типів, створена М.Я.Данілевським у 1860-х рр., інтерпретує їх як великі (за масштабами) елементи історичної еволюції, “організми”, що утворюються у певних природно-кліматичних умовах, у тісному взаємозв’язку з природним середовищем [13]. М.О.Головкинський (1834-1897), російський вчений-географ, розвинув концепцію М.Я.Данілевського про подвійну, природничу та соціальну сутність суспільства і цивілізації. У статті “Думки про минуле та майбутнє нашої планети” (1875), він відзначив: “Людське суспільство є реальним організмом вищого порядку, а цивілізація – соціальний термін, яким ми називаємо процес його еволюції” [17, с.18].

Дослідження соціальної еволюції людства у контексті впливу на неї природних чинників було реалізоване у студіях французьких вчених другої половини XIX – початку XX ст. Так, у багатотомній праці “Земля та люди” (1873-1893) відомий географ та мислитель Е. Реклю, аналізуючи вплив природних процесів на соціально-культурний та економічний розвиток народів світу, ефективно поєднав наукові дані та теоретичні підходи цілої низки наукових дисциплін, зокрема фізичної, економічної та політичної географії, демографії та етнографії [1, с.40]. У його концепції, теоретичному універсумі географічних наук, бачимо, таким чином, кореляцію та інтелектуальний зв’язок досліджень природи і комплексне, “природно-соціологічне” вивчення суспільств минулого і сучасності.

Відомий географ П. Відаль де Ла Бланш вказував на необхідність створення безпосередніх наукових зв’язків між географією та гуманітарними науками, у першу чергу, з історією та соціологією [1, с. 59-60]; на складність та багатовимірність “...зближення деталей фізичної географії – і деталей історії” [1, с. 59].

Прихильником концепції детермінуючого впливу природного середовища на історичний і соціальний розвиток суспільств і країн був відомий британський географ і геополітик Х. Маккіндер. У статті “Середа і методи географії” він інтерпретував географію як науку, що вивчає взаємодію людини і суспільства з оточуючим середовищем [17, с. 37]. У відповідності з ідеями, висловленими Е. Реклю і М.О. Головкинським, Маккіндер вважав суспільство частиною “світового організму”, чие життя, за думкою вченого, визначає історію людства [17, с. 37].

Уявлення про існування і функціонування єдиного “природно-суспільного Універсуму”, своєрідного біологічного і соціального організму, який здійснює глибинний вплив на історичний пранс, були підтверджені у географічних теоретичних працях 1920-х – 1930-х рр. Цікаві ідеї, у руслі осмислення вказаної проблематики, були сформульовані Л.Д. Синицьким (1864-1933) у концепції “антропогеографії”. Дослідник висловив наукові погляди у працях “Нариси історії антропогеографічних ідей” (1908) та “Нариси землезнавства” (1923). Згідно з концепцією Л.Д. Синицького, “антропогеографія” досліджує вплив географії на розвиток історичного процесу і зокрема його соціально-культурних аспектів [16, с. 43]. А.Л. Григор’єв у концепції “географії людини” розподілив масив географічних наук на “географію економічну” і “географію політичну”. Політична географія, за його думкою, мусить аналізувати природничі чинники, які сприяють інтеграції держав [16, с.183], тобто пізнавати географічні причини генези, становлення і розвитку держав. Помітне місце в наукових уявленнях дослідника займає і концепція антропогеографії, яка повинна аналізувати “механізми функціональних зв’язків людини (з її фізіологією, і побутом і взагалі її діяльністю) з умовами (ландшафтними і соціально-економічними) даної місцевості” [16, с. 184].

Вельми значною є ідея про інтегрованість людини у природний ландшафт та про “природно-соціальний конініум” в науковій спадщині відомого географа Л.С. Берга [10, с. 190].

Важливе значення для розвитку соціально-антропологічних вимірів географічної науки, для інтеграції методологічних підходів природничих і соціально-гуманітарних наук мала теорія євразійства. Важливу роль у розвитку євразійської думки та справи відігравав П.М. Савицький. Мислитель та його однодумці одним із найважливіших елементів власної концепції вважали вивчення Росії (Євразії) як оригінального самобутнього географічного й історичного світу [15, с.121]. Велике значення у своїх науково-теоретичних студіях євразійці надавали аналізу геополітичного стану Росії. Він, на їх думку, визначав необхідність незахідного і не східного шляху розвитку російської держави і цивілізації. Геополітичні доктрини тісно пов’язані у євразійській теорії із історичними, соціальними та культурно-релігійними аспектами. П.М. Савицький вважав геополітику “наукою про географічне розташування, географічний характер політичних об’єднань” [15, с. 123-124]. Адекватне вираження концепції євразійства знайшли у роботі мислителя “Геополітичні нариси з російської історії” [26]. Саме з географічної точки зору П.М. Савицький обгрунтовує унікальність історичного шляху та історичного буття російської цивілізації. Він пише: “Євразія як географічний світ немов-би “створена” для виникнення єдиної держави. Але тільки у історичному процесі реалізується ця єдність” [26, с. 134]. Континентальний стан Росії-Євразії зумовлює, на думку дослідника, також і особливості її економічного розвитку, орієнтованого, відповідно до географічного становища, на внутрішньо-євразійські промислові і торгівельні контакти. [27, с. 126].

Саме у період динамічного розвитку соціально-антропологічних вимірів географічної науки наприкінці ХІХ – у

першій третині ХХ ст. виникли когнітивні умови для створення центру нових теоретичних підходів в історичній науці – французької школи “Анналів” (формальний рік інституційного оформлення – 1929 р.). Важливим чинником оновлення історичного пізнання засновники її, М. Блок і Л. Февр, вважали міждисциплінарний підхід до вивчення історичних феноменів, який орієнтував на застосування у історичних дослідженнях теоретичних надбань інших наукових дисциплін. Зокрема, географії, і особливо її соціально-антропологічних вимірів. Останнє мало визначну цінність для “нового історичного пізнання”, оскільки найважливішою його метою М. Блок і Л. Февр вважали вивчення різноманітних аспектів буття людини та суспільства у межах їх часових та просторових координат; дослідження “людини в часі”.

Такі методологічні підходи пояснюють велике значення географії для генези та створення наукових ідеалів “Анналів”; їх “інтелектуального інструментарію”. Зокрема, ґрунтовна наукова праця М. Блока “Феодальне суспільство” містить інформацію про природничу детермінацію суспільно-культурних особливостей європейського середньовіччя [4, с 89-91]. На думку Л. Февра, дослідження історичного розвитку країни (у даному випадку Росії), мусить включати такі елементи, як: життя степу і лісу; припливи і відливи непосідливого населення; могутнє життя рік, рибалок та човнярів, річних перевізків; трудові навички селян, їх знаряддя і техніку <...>; ведення господарства у великих маєтках; поміщицьке землеволодіння і образ життя знаті; зародження міст, їх походження, розвиток і зовнішній вигляд; великі ярмарки і формування буржуазії” [30, с. 65]. Бачимо, що значну роль у дослідженні історії країни та її населення мусять, за задумом вченого, відігравати географічні чинники, причому у їх соціально-антропологічному вимірі. Кореляція цих методологічних поглядів із різноманітними соціо- і антропогеографічними концепціями,

синтетичною євразійською теорією є вельми логічною і показовою.

Дослідження у проблемних полях соціально-антропологічних вимірів географії та історичних наук й історичної антропології у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст., значною мірою, пов'язані із методологічними надбаннями британського вченого А. Тойнбі. У багатотомній праці “Дослідження історії”, опублікованій у 1934-1961 рр., він висунув та обґрунтував теорію “локальних цивілізацій”. Цю категорію дослідник розумів як сукупність країн та народів, поєднаних загальними або східними мовами, культурою, релігією, і мешкаючих у певних ландшафтно-природничих умовах, географічних “ареалах” [28, с. 300]. На думку вченого, географічні чинники є одними із найважливіших, що визначають особливості і шляхи історичного розвитку її.

Вивчення природничо-географічних чинників у масиві аналізу історичного регіону або країни є також важливою складовою методології представника “другої хвилі” школи “Анналів”, Ф. Броделя. У виданій наприкінці 1940-х рр. трьохтомній праці про середземноморський регіон другої половини ХVІ ст. і історичні процеси, характерні для нього, французький історик відвів велике місце студіям над дією природного середовища на економічні, політичні і соціально-культурні аспекти розвитку держав Середземномор'я вказаного часу; впливом географічних чинників на існування окремих людей, соціальних груп та суспільств в цілому, “нерозривного зв'язку історії та народу”. [6, с. 15]. У монументальній праці про генезу та розвиток ранніх етапів капіталізму, (“Матеріальна цивілізація, економіка та капіталізм, ХV-ХVІІІ ст.”.)Ф. Бродель знову реалізував даний методологічний підхід, але на значно більш масштабному і різноаспектному проблемному полі. Вказуючи на дію негативних географічних (кліматичних) і пов'язаних із останніми біологічних та демографічних чинників, вчений відмічав, що “<...> до нещодавнього часу над історією

людей невмолимо господарювало нездорове біологічне становище” [5, с. 16]. Структури повсякденного життя, реконструкція і дослідження яких стало однією із головних завдань наукового задуму Ф. Броделя [5, с.13] також було б неможливе без врахування впливу різноманітних природничих чинників на побут та існування людей і суспільств ХV-ХVІІІ століть.

Вивчення проблематики впливу географічних чинників на індивідуальне та суспільне життя людей і соціумів минулого було продовжене у працях представників інтелектуальної історії та історичної антропології 1950х-1960х років.

Так, Ж. Делюмо у праці про цивілізацію доби відродження аналізував дію природних та економіко-географічних чинників на соціокультурні процеси суспільств Європи у часи Ренесансу [14, с. 286-289]. Так, Ж.Ле.Гофф проаналізував уявлення європейців доби середньовіччя про віддалені географічні простори, зокрема про Індійський океан та вплив цих уявлень на розвиток європейських інтелектуальних цінностей та орієнтацію торгівельної експансії [9, с. 167-168]. Східну проблематику, але на матеріалі античного суспільства і його колективних та індивідуальних уявлень, дослідив Ю.Г. Чернишов [32, с. 89-91].

У руслі тенденцій розвитку методологічних і теоретичних підходів соціально-антропологічних аспектів географії, інтелектуальної (пояснюючої) історії та історичної антропології була створена концепція етносів Л.М.Гумільова. У середині 1960-х- на початку 1970-х рр. він сформулював теорію розвитку етносів як біологічно-соціальних утворень, динаміка яких і складає зміст історичного процесу. За думкою вченого, етноси є природним явищем, які існують у відповідному географічному просторі. Кожен етнос має власну неповторну структуру і стереотипи поведінки [11],[12].

У період середини – закінчення 1980-х рр. концепція Л.М.Гумільова була завершена

і втілилися у окремій монографії, присвяченій аналізу впливу природних, зокрема, географічних чинників на виникнення та розвиток етносів [10]. Слід відзначити, що методологічні підходи дослідника корелюють із концепцією А.Тойнбі і науковими поглядами послідовників останнього, англійських істориків П.Колінвокса й М.Стюарт-Фокса [31, с. 216-217].

Низку питань із проблемного поля впливу соціально-антропологічних вимірів географії на історичні процеси “буття у часі” людей і суспільств було розглянуто у дослідженнях 1970-х – 1980-х рр. Методологічна постановка проблеми впливу географічних чинників на докапіталістичні суспільства розглядалася В.О.Пуляркіним. На його думку, залежність суспільно-економічних (суспільно-культурних) аспектів динаміки соціуму від природного середовища особливо яскраво простежується на прикладі культур стародавнього світу та середньовіччя [24, с. 239]. Б.В.Адріанов аналізує взаємовплив географічних чинників суспільного та економічного розвитку у межах теорії “господарчо-культурних типів”, “історично склавшихся взаємопов’язаних комплексів господарського і культурного розвитку...” [2, с. 201]. На погляд автора теорії, ці “природничо-соціоекономічні структури виникають зовсім незалежно в різних країнах і в різних народів” [2, с. 201]. Ю.В.Бромлей, серед інших тем власних досліджень, аналізував проблему впливу природничих чинників на етнічну господарчу спеціалізацію [7, с.90-92]. У складі тематики “природа-суспільство”, у просторі еволюції суспільств і цивілізацій [19, с.16], бачимо і більш спеціалізовані за окремими дослідницькими напрямками студії. Зокрема, Е.С.Маркарян обґрунтував концепцію культури як адаптивного механізму людського суспільства до впливу географічних чинників [22, с. 98-100]. П.С.Кузнецов вказував на необхідність встановлення більш тісних

міждисциплінарних зв’язків географії і соціальних наук [21, с. 72], з метою поглиблення аналізу впливу природних чинників на історичний процес; виявлення зворотних причинно-наслідних зв’язків.

Відповідно до зросту інтенсивності вивчення соціально-антропологічних вимірів географічних наук у згаданий період 1970-х – 1980-х рр. і у більш пізні часи, у 1990-х рр. - на початку XXI ст., проблематика впливу географічних чинників на історичне буття людей і соціумів знайшла істотні когнітивні паралелі і у історичній антропології. У вказані вище часи ця історична наука фактично розділилася на певну кількість наукових напрямків, які більш глибоко та детально вивчали коло наукових питань, притаманних історико-антропологічному пізнанню. Серед таких напрямків, які вельми тісно пов’язані із географічними науками, можна відокремити історію повсякденного життя та побуту, історичну демографію, історію хвороб. Крім історико-антропологічних дисциплін, слід вказати також і методологічні пошуки “традиційних” історичних досліджень, які враховують історико-антропологічну методологію у студіях з соціальної та економічної історії.

Методологічні підходи історії повсякденного життя та побуту реалізовані у працях Г.С.Кнабе, Ю.М.Лотмана, І.С.Свеницької та інших. Згідно з думкою Г.С.Кнабе, “коли мова йде про пізнання історичного минулого, все це означає, що загальні закономірності, керуючі, відкриті та ті, що відкриваються історичною наукою, пізнаються глибше, якщо розглядаються, по-перше, у все більш тісному зв’язку з їх реальним суб’єктом – живою людиною – і, по-друге – через її повсякденну діяльність у всій різноманітності оточуючих її умов...” [20, с. 7]. Певна річ, що оточуючі умови необхідно включають і географічне середовище. Це особливо важливо при дослідженні “ранніх” суспільств.

Історична, або “історико-антропологічна” (за Ю.Л.Бессмертним) демографія вивчає –

“... демографічні уявлення, демографічну поведінку і демографічні процеси у їх взаємодії між собою і з іншими соціальними явищами...” [3, с. 6]. Такі об’єкти цього напрямку історико-антропологічного пізнання, як “чисельність і розташування населення, смертність, народжуємість, брачність...” [3, с. 7] та ін., їх динаміка та причини останньої. Дослідження всієї даної проблематики є неможливим без урахування географічних чинників, що впливають на рівень забезпечення населення продуктами сільського господарства, рівень захворювань, умови та причини міграції населення і тому подібне.

Історія хвороб відокремилась як самостійна історико-антропологічна дисципліна і вивчає вплив цього чинника на історичне буття людей і суспільств. Вона, очевидно, також мусить аналізувати вплив природничо-кліматичних умов на генезу захворювань та епідемій, шляхи їх пересування, рівень впливу на суспільство й індивідів та ін.

Прикладом “традиційної” праці, яка враховує дію природничих чинників на суспільні і соціокультурні аспекти історичних процесів, є дослідження Л.В.Мілова. Він проаналізував вплив природничо-кліматичних чинників на характерні риси еволюції російського суспільства [23]. На думку вченого, різні природно-географічні умови Західної та Східної Європи зумовлюють різницю у системах і продуктивності їх економік і “різкі конкретно-історичні відмінності” між Заходом і Сходом Європи у особливостях їх соціально-економічних, політичних (і культурних) відносин [23, с. 53].

Цікаво відзначити, що наукова традиція дослідження кореляції соціально-антропологічних аспектів географії й історичної антропології може зробити історичний внесок і у нову міждисциплінарну науку, історичну глобалістику. У межах одного із напрямків історичної глобалістики вельми активно просувається концепція “історичної

взаємодії геобіосоціогенеза (який включає географічні, біологічні, соціальні та інтелектуальні структури)” [18, с. 124]. Відомим представником цієї нещодавно створеної гілки історичної глобалістики є голландський дослідник Ф.Спір, який поєднав у власних дослідженнях вивчення процесів біологічної і соціально-історичної еволюції людства [29, с. 152-154].

Висновки. Таким чином, бачимо змістовні і вельми глибокі когнітивні зв’язки історичної антропології та соціально-антропологічних аспектів географічної науки і, зокрема, при дослідженні локальних цивілізацій. Пізнавальний діалог даних наукових універсумів відбувався на протязі всього розвитку та когнітивної “диверсифікації”, “науки про людину в часі”. На етапі генези і на початкових шаблях етапу становлення соціально-антропологічні виміри географії були важливою складовою теоретико-пізнавального “фундаменту” історичної антропології. На більш пізніх етапах становлення та розвитку цієї нової історичної науки, соціально-антропологічні аспекти географічних наук стимулювали останню до залучення чинників природного середовища для аналізу історичного буття людини і суспільства.

На етапі когнітивної “диверсифікації” (розділення на наукові дисципліни) соціально-антропологічні аспекти географії виконали роль своєрідних “центрів кристалізації” таких історико-антропологічних дисциплін, як історія повсякденного життя, історія побуту, історична демографія, історія хвороб тощо. В свою чергу, історична антропологія є важливим когнітивним елементом, який поєднує “пізнавальні масиви” географічних та історичних наук. А це створює новий спектр можливостей для більш глибокого та адекватного аналізу локальних цивілізацій.

Дослідження когнітивних зв’язків історичної антропології та соціально-антропологічних аспектів географічних наук є вельми перспективним з огляду на можливість поглиблення наукових студій

також у таких складових соціально-гуманітарного пізнання, як вивчення феномену міждисциплінарності у проблемному полі суспільних та гуманітарних наук, аналіз чинників динаміки соціально-економічних, політичних та соціально-культурних процесів, студій у галузі геополітики тощо.

Бібліографічні посилання

1. Александровская О.А. Французская географическая школа конца XIX – начала XX века.-М.:Наука, 1972.-144 с.
2. Андрианов Б.В. Взаимодействие природы и общества и концепция хозяйственно-культурных типов // Взаимодействие природы и общества - М: изд-во АН СССР, 1973 – с. 199-215
3. Бессмертный Ю.Л. Жизнь и смерть в средние века – М.: Наука, 1991-238 с.
4. Блок М. Феодальное суспільство. – К.: Видавничий дом “Всесвіт”, 2002-526 с.
5. Бродель Ф. Динамика капитализма. - //http://www/infobibliotek Buks/History/braudel/index.php
6. Бродель Ф. Средиземное море и средиземноморский мир в эпоху Филиппа II: В 3-х 4.-4. 1: Роль среды. – М.: Языки славянской культуры, 2002.-495 с.
7. Бромлей Ю.В. Культура и этические аспекты экологии / Общество и природа.- М.: Наука, 1971.- с. 96-109
8. Высокова В.В., Бабанчев В.А.: Поршнева О.С. Междисциплинарные методы в историко-антропологических исследованиях. Екатеринбург, 2005// Новая и новейшая история.-2007-№1.-с. 234-235
9. Гофф Ле Ж. Средневековый Запад и Индийский океан: Волшебный горизонт грёз/ Гофф Ле Ж. Другое Средневековье.- Екатеринбург, 2000.-с. 169-179
10. Гумилёв Л.Н. Этногенез и биосфера земли. – М., 1998
11. Гумилёв Л.Н. Этногенез и этносфера // Природа. – 1970 - №1 – с. 46-56
12. Гумилёв Л.Н. Этногенез и этносфера // Природа. – 1970 - №2 – с. 43-51
13. Данилевский Н.Я. Россия и Европа – М.: Книга, 1991. – 573 с.
14. Делюмо Ж. Цивилизация Возрождения. – Екатеринбург.: У-Фактория, 2006. – 716 с.
15. Дурновцев В.И. Вступительная статья // Вопросы истории. – 1993. - №11 – 12. – с. 120-124
16. Забелин И.М. Очерки истории географической мысли в СССР. 1917-1945гг. – М.: Наука, 1989. – 256 с.
17. Забелин И.М. Физическая география в современном контексте. – М.: Наука, 1978. – 335 с.
18. Ионов И.В. Историческая глобалистика: предмет и метод/ Общественные науки и современность. – 2001. - №4. – с. 123-128
19. Ким М.П. Природное и социальное в историческом процессе / Ким М.П., Данилова Л.В. // Общество и природа. – М.: Наука, 1981. – с. 6-20
20. Кнабе Г.С. История. Быт. Античность // Быт и история в античности. – М.: Наука, 1988. – с. 6-17
21. Кузнецов Н.С. Взаимоотношения общества и природы и единство междисциплинарных связей географических наук // Общество и природа. – Саратов.: Изд-во СГУ, 1987. – с. 67-73
22. Маркарян Э.С. К экологической характеристике этнических культур // Общество и природа. – М.: Наука, 1981. – с. 96-109
23. Милов Л.В. Природно-климатический фактор и особенности российского исторического процесса. // Вопросы истории. – 1992 - №4-5. – с. 37-56
24. Пуляркин В.А. Природа и общество в многоукладных (докапиталистических) формациях. // Взаимодействие природы и общества. – М.: Изд-во А.Н. СССР, 1973 – с. 233-244
25. Репина Л.П., Николаева И.Ю. Проблема методологического синтеза и верификации в истории в свете современных концепций бессознательного. – Томск, 2005 // Новая и новейшая история. – 2007. - №5. – с. 224-227
26. Савицкий П.Н. Геополитические заметки по русской истории // Вопросы истории. – 1993. - №11-12. – с. 124-139
27. Соболев А. Князь Н.С. Трубецкой и евразийство // Литературная учёба. – 1991. - №6. - с. 121-130
28. Современная западная философия: Словарь. – М.: Политиздат, 1991. – 404 с.
29. Спир Ф. Структура Большой истории. От большого взрыва к современности // Общественные науки и современность. – 1999. - №5. – с. 152-164
30. Февр Л. История современной России / Февр Л. Бон за историю. – М.: Наука, 1991
31. Хачатурян В.Н. Проблемы цивилизации в “Исследовании истории” А. Тойнби в оценке западной историографии // Новая и новейшая история – 1991. - №1. – с. 204-219
32. Чернышов Ю.Г. Мореплавание в античных утопиях / Быт и история в античности. – М.: Наука, 1988. – с. 88-113

